National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2024; 1(57): 227-228
© 2024 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Giriraja Upadhyaya
Research Scholar,
Department of Dvaita Vedanta,
National Sanskrit University,
Tirupathi (A.P)

Correspondence:
Giriraja Upadhyaya
Research Scholar,
Department of Dvaita Vedanta,
National Sanskrit University,
Tirupathi (A.P)

द्वैतमतरीत्या आगमप्रामाण्यम्

Giriraja Upadhyaya

लेखनसारः

'मानाधीना मेयसिद्धिः' इत्युक्तदिशा प्रमाणैरेव प्रमेयाणां यथार्थज्ञानं लभ्यते।प्र इत्युपसर्गपूर्वकस्य माङ् माने इति धातोः 'भावे'[1] इत्यधिकारसूत्रव्याप्तिगतस्य 'करणाधिकरणयोश्च'[2] इति सूत्रेण'ल्युट्' प्रत्यये सति प्रमाणशब्दनिष्पत्तिर्भवति ।

अनेकाः दार्शनिकाः बहुविधप्रमाणान्यङ्गीकुर्वन्ति। तस्य लक्षणकथनेपि भेदः दृश्यते ।अस्माभिः द्वैतिभः अर्थापत्यादीनि प्रमाणत्रयेषु अन्तर्भूतानि इत्यङ्गीक्रियते ।

अत्र द्वैतमतरीत्या प्रमाणलक्षणं, तस्य विभागः प्रदर्श्यते। विशेषतः आगमस्य निरूपणम्, आगमविभागाः, अस्माभिः अङ्गीकृतानाम् प्रमाणभूतानाम् आगमनाम् निर्देशः क्रियते ।

पीठिका

द्वैतमतरीत्या प्रमाणसामान्यलक्षणं 'यथार्थं प्रमाणम्'[3] इति। अत्र यथाशब्दः अनतिक्रमवाच्यः। अर्थशब्दश्च अर्यते इति व्युत्पत्त्या ज्ञेयवाची। ज्ञेयमनतिक्रम्य वर्तमानं यथावस्थितमेव ज्ञेयं यद्विषयीकरोति नान्यथा तत्प्रमाणम् इत्यर्थः[4]। केवलप्रमाणम् , अनुप्रमाणं चेति द्विविधम् प्रमाणम्। तत्र यथार्थज्ञानं केवलप्रमाणम्। ईश्वरज्ञानं, लक्ष्मीज्ञानं, योगिज्ञानम्, अयोगिज्ञानं चेति तच्चतुर्धा भिद्यते।यथार्थज्ञान-साधनमनुप्रमाणम्[5]।तत्त्रिविधम्। प्रत्यक्षम् , अनुमानम्, आगमश्चेति। तत्र निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम्। निर्दोषोपपत्तिरनुमानम्। निर्दोषः शब्दः आगमः। इति त्रयाणामनुप्रमाणानां लक्षणं प्रमाणपद्धतौ निरूपितमस्ति।

निर्दोषः शब्दः आगमः

निरभिधेयत्वेनअन्वयाभावेन वा अबोधकत्वं, विपरीतबोधकत्वं, ज्ञातज्ञापकत्वम्, अप्रयोजनत्वम्, अनभिमतप्रयोजनत्वम्, अशक्यसाधनप्रतपादनं, लघूपाये सति गुरूपायोपदेशनमित्यादोषरहितः शब्दः आगमः। स च द्विविधः।अपौरुषेयः , पौरुषेयश्चेति।अपौरुषेयो वेदः , अन्यः पौरुषेयः । प्रामाण्यभूतानाम् आगमानाम् सङ्ग्रहः पराणादिषु दश्यते ।

ऋगाद्याः भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम्।
मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम्॥
ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः।
दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः ॥
ज्ञेय एतैस्सदायुक्तैर्भक्तिमद्भिस्सुनुष्ठितैः।
न च केवलतर्केण नाक्षजेन न केनचित्।
केवलागमविज्ञेयो भक्तैरेव न चान्यथा[6]॥ इति

ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः, महाभारतं , अखिलं पञ्चरात्रं, मूलरामायणं, पुराणं , एतेषां अनुयायिनः अन्याः आगमाः सदागमाः। ते एव प्रमाणभूताः। एतैरेव भगवान् ज्ञेयः। केवलम् अनुमानेन वा प्रत्यक्षेण वा ज्ञेयो न भवति । सः केवलागमज्ञेयः इति निरूप्यते।

वेदाः

ते वेदाः ऋग्यजुस्सामाथर्वणाः श्रीहरेर्वशाः

चत्वारोपि पृथग्जात्या अनन्ता दोषवर्जिताः।[7]

इति ऋग्यजुस्सामाथर्वभेदेन व्यवस्थितानाम् वेदानाम् आनन्त्यं ,दोषशून्यत्वं च प्रतिपादितम्।अपि च अनन्तकालमारभ्य ईषद्व्यत्यासवर्जिताः।[8] इति सर्वदा एकरूपत्वमपि प्रतिपादितम्।

गुणाख्यानपरा विष्णोः शब्ददोषविवर्जिताः ।

ज्ञातज्ञापकता तेषु विपरीतार्थवक्तृत॥

अस्पष्टत्वादयस्तेषु वाददोषाः न सन्त्यलम्।[9]

इति सर्वे वेदाः विष्णुगुणवाचकाः, अपि च शब्ददोषविवर्जिताः इति प्रतिपादितम्।

'लये लक्ष्मीवशाः सृष्टौ ब्रह्माद्यैरभिमानिभिः।
रक्षिता प्रलये सृष्टावेकरूपा भवन्ति हि॥
अनन्तानन्तसङ्ख्याताः विष्णोः ज्ञाने च साधकाः।
सर्वदेशगतानन्ताः कण्ठस्थास्तस्य शार्ङ्गिणः॥
कण्ठेनोद्गीयमानास्ते जीवानां योग्यतावशात्।
तत्तत्स्वरूपविज्ञानव्यञ्जकाः श्रीहरीच्छया॥
वृत्तिज्ञानोत्पादशौण्डा अथाज्ञानामबोधकाः।
शब्दरूपास्साक्षियुक्तमनःश्रोत्रैकगोचराः॥
सर्वशब्दात्मकहरेः बिम्बस्य प्रतिबिम्बकाः'[10]

लये लक्ष्मीवशभूताः वेदाः सृष्टिकाले ब्रह्मादिदेवताद्वारा व्यक्तो भवति। लयकाले , सृष्टिकाले च वेदाः एकरूपतया भवन्ति। वेदाः अनन्ताः। भगवज्ज्ञानसाधकाः। सर्वदेशगताः, सदा विष्णुबुद्धि-स्थाः, योग्यतानुसारेण जीवानाम् भगवद्विज्ञानव्यञ्जकाः भवन्ति। अज्ञानां तु वेदज्ञानं दष्करम्। सर्वशब्दवाच्यस्य बिम्बभूतस्य हरेः प्रतिबिम्बकाः इति वर्णिताः। को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारत-कृद्भवेदिति भगवत्प्रणीतत्वात् भारतस्य प्रामाण्यं सिद्ध्यति।

अत्र पञ्चरात्रस्यापि अखिलस्य ग्रहणं कृतम्।अतः तदपि प्रमाणम् इत्यर्थः ।बहवः संहिताग्रन्थाः पञ्चरात्रान्तर्गताः अधुना नोपलभ्यन्ते । केचन प्रकाशिताः । केचन अप्रकाशिताः ।किन्तु संहितानां नामधेयानि तत्र तत्र समुपलभ्यन्ते ।पाद्मसंहिता तस्याः नामधेयानि एवं निरूपयति ।

शतमेकमथाष्टौ च पुराणे कण्व शुशृम।

नामधेयानि चैतेषां श्रूयतां कथ्यते मया॥[11]

पाद्मं पद्मोद्भवं मायावैभवं नलकूबरम्।
त्रैलोक्यमोहनं विष्णुतिलकं परमाह्वयम्॥
नारदीयं धनदीयं वासिष्ठं पौष्कराह्वयम्।
सनत्कुमारं सनकं सत्याख्यं विश्वसम्हिता॥
अनन्ताख्यं महीप्रश्नं श्रीप्रश्नं पुरुषोत्तमम् ।
माहेन्द्रसम्हिता पञ्चप्रश्नाख्यं तत्त्वसागरम्॥
वागीशं सात्त्वतं चैव द्रविणं श्रीकराह्वयम्।
सांवर्तं विष्णुसद्भावं सिद्धान्तं विष्णुपूर्वकम्॥
विष्णुतन्त्रं च कौमारं तथाहिर्बुध्न्यसम्हिता।
विष्णुवैभाविकं सौरं सौम्यमीश्वरसम्हिता॥
अनन्ताख्यं भागवतं जयाख्यं मूलसम्हिता।
पुष्टितन्त्रं शौनकीयं मारीचं दक्षसम्हिता॥
औपेन्द्रं योगहृदयं हारीतं पारमेश्वरम्।
आत्रेयं मान्दरं विष्वक्सेनमौशनसाह्वयम्॥
वैखानसं विहङ्गेन्द्रं भार्गवं परपूरुषम्।
याज्ञवल्क्यं गौतमीयं पौलस्त्यं शाकलाह्वयम्॥
ज्ञानार्णवं जामदग्न्यं याम्यं नारायणाख्यकम्।
पाराशर्यं च जाबालं कपिलं वामनाह्वयम्॥
जयोत्तरं बार्हस्पत्यं जैमिनं सात्त्वताह्वयम्।
कात्यायनीयं वाल्मीकं औपगायनसम्हिता॥
हैरण्यगर्भमागस्त्यं काण्वं बोधायनाह्वयम्।
भारद्वाजं नारसिम्हं गार्ग्यमुत्तरपूर्वकम्॥
शातातपं चाङ्गिरसं काश्यपं पैङ्गलाह्वयम्।
त्रैलोक्यविजयं योगं वायवीयं च वारुणम्॥
कृष्णं चाम्बरमाग्नेयं मार्कण्डेयस्य सङ्ग्रहः।
महासनत्कुमाराख्यं व्यासाख्यं विष्णुसम्हिता॥
मार्कण्डेयं पारिषदं ब्रम्हनारदसम्हिता।
संवादं शुकरुद्राभ्यामुमामाहेश्वराह्वयम्॥
दत्तात्रेयं च शर्वाख्यं वाराहमिहिराह्वयम्।
सङ्कर्षणाख्यं प्रद्युम्नं वामनं कल्किराघवौ॥
प्राचेतसाख्यमित्येके शतमष्टोत्तरं स्मृतम्।
एतानि तन्त्रनामानि मयोक्तानि महामते"॥ इति॥

अपि च अन्याः अपि संहिताः तत्र तत्र निर्दिश्यमानाः बहवः सन्ति ।

मूलरामायणम्

मूलरामायणमपि इदानीं नोपलभ्यते ।तस्य उल्लेखः सर्वमूल् कृतः ।

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं व्रचतुष्टयम्।

अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि विदो विदुः ॥[12]

मत्स्य-मार्कण्डेय-भागवत-भविष्य-ब्रह्म-ब्रह्माण्ड-ब्रह्मवैवर्त-वायु-वराह-वामन-विष्णु-अग्नि-नारद-पद्म-लिङ्गभेदेन अष्टादश पुराणानि समुपलभ्यन्ते ।

अपि च ये वेदानुयायिनः शब्दाः सन्ति ते सर्वेपि प्रमाणभूताः।

ग्रन्थसूची

प्रमाणपद्धतिः -शंकरनारायण अडिगः - पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
विष्णुतत्त्वविनिर्णयः - के. टि. पांडुरंगि -द्वैतवेदान्त फौण्डेशन्
प्रकाशसंहिता - उदयकुमारः - सोदे मठः
पाद्मसंहिता - सम्पत्- पञ्चरात्रसंशोधनपरिषत्

संदर्भ:-

1. अष्टाध्यायी ३.३.१८
2. अष्टाध्यायी ३.३.११७
3. प्रमाणपद्धतिः
4. प्रमाणपद्धतिः
5. प्रमाणपद्धतिः
6. ब्रह्माण्डपुराणम् विष्णुतत्त्वनिर्णयोद्धृतम्
7. प्रकाशसंहिता.अ.१.६२
8. प्रकाशसंहिता.अ.१.६४
9. प्रकाशसंहिताअ.१.६४-६५
10. प्रकाशसंहिता.अ.१.६२-७१
11. पाद्मसम्हिता१(९८-११६)
12. देवीभागवतम् १.३.२१